

4. Про затвердження Переліку та Правил застосування спеціальних засобів, що використовуються військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1024-2017-%D0%BF>

5. Біленчук П. Д. Кофанов А. В., Сулява О. Ф. Балістика : криміналістичне вогнестрільне зброяство : підр. для вузів. К. : Міжнародна агенція «BeeZone», 2003. 384 с.

6. Бокій О. М. Проблеми обігу холодної зброї в Україні. Форум права, 2008. № 3. С. 53 – 58.

7. Дубко Ю. В. Деякі питання бойового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ в особливих умовах. Вісник Луганського інституту внутр. справ. 2001. Вип. 1. С. 189–194.

8. Про затвердження Переліку та Правил застосування спеціальних засобів, що використовуються військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1024-2017-%D0%BF>

9. Кримінальний кодекс України: від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.20>

МОСКВИЧ О.С.

МОЖЛИВІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ЩОДО ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ В УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

THE POSSIBILITY OF INTRODUCING THE EXPERIENCE OF EUROPEAN STATES IN TRAINING PERSONNEL FOR THE ARMED FORCES INTO UKRAINIAN REALITIES

Метою статті є: обґрунтувати можливість запровадження досвіду Європейської держави щодо підготовки кадрів для збройних сил в українській реальності. З'ясовано, що основним джерелом комплектування Збройних сил Великої Британії кадровим офіцерським складом є військові навчальні заклади (коледжі). Крім того, частину кадрових офіцерів набирають із числа осіб, які закінчили цивільні вищі навчальні заклади і пройшли курси за обранням фахом у відповідних військових училищах або школах родів військ та служб. Наголошено, що процес підготовки офіцерських кадрів з педагогічної діяльності у військові вищі навчальні заклади Німеччини спрямований на набуття необхідного досвіду, який би сприяв формуванню у слухачів умінь аналізувати обстановку під час навчання і визначати власну поведінку згідно з концепцією “внутрішнього керівництва”. У сучасних умовах у ВВНЗ бундесверу організатори навчально-виховного процесу одноставні у тому, що об'єктом професійної підготовки офіцера має бути його майбутнє професійне поле діяльності, а поведінкові та суспільні дисципліни, зокрема педагогіка, повинні при цьому професійно мотивувати на користь служби у збройних силах. Зроблено висновок, що незважаючи на те, що всі окреслені нами країни є членами НАТО, втім підготовка кадрів для збройних сил в цих державах має свої особливості. Тож, серед позитивних моментів, які слід використати вітчизняному законодавцю в процесі підготовки кадрів для Збройних сил України, слід виділити наступні: по-перше, вбачається доцільним уніфікувати законодавство про підготовку військовослужбовців, що: по-перше, зробить його більш зрозумілим та простішим

© МОСКВИЧ О.С. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права) <https://orcid.org/0009-0006-6047-092X>

для сприйняття; по-друге, забезпечить прозорість та загальну ефективність підготовки кадрів для ЗСУ; по-друге, створити диференційований підхід до підготовки різних ланок керівників ЗСУ, як це, наприклад, відбувається у Великобританії. Підготовка кожного рівня військових керівників відбувається окремо, з урахуванням завдань, які їм необхідно виконувати в процесі служби; по-третє, на прикладі Великобританії доцільно створити окрему систему підготовки інструкторів; по-четверте, окрему увагу українському законодавцю слід приділити питанню матеріального забезпечення закладів освіти, начальних баз, тощо, які здійснюють підготовку кадрів для ЗСУ; по-п'яте розробити нормативні основи для міжнародної взаємодії збройних сил в контексті підготовки кадрів.

Ключові слова: *зарубіжний досвід, НАТО, Європа, підготовка кадрів, збройні сили, імплементація, ЗСУ.*

The purpose of the article is to substantiate the possibility of introducing the experience of European states in training personnel for the armed forces into Ukrainian realities. It has been found that the main source of staffing of the Armed Forces of Great Britain with personnel officers is military educational institutions (colleges). In addition, part of the personnel officers are recruited from the number of persons who have graduated from civilian higher educational institutions and have completed courses in the chosen specialty at the relevant military schools or schools of military branches and services. It is emphasized that the process of training officers for pedagogical activities in military higher educational institutions of Germany is aimed at acquiring the necessary experience that would contribute to the formation of trainees' skills to analyze the situation during training and determine their own behavior in accordance with the concept of "internal leadership". In modern conditions, the organizers of the educational process at the Bundeswehr University of Higher Education are unanimous in the fact that the object of an officer's professional training should be his future professional field of activity, and behavioral and social disciplines, in particular pedagogy, should at the same time professionally motivate in favor of service in the armed forces. It was concluded that despite the fact that all the countries outlined by us are members of NATO, the training of personnel for the armed forces in these countries has its own characteristics. Therefore, among the positive points that should be used by the domestic legislator in the process of training personnel for the Armed Forces of Ukraine, the following should be highlighted: firstly, it is considered appropriate to unify the legislation on the training of military personnel, which: firstly, will make it more understandable and easier to perceive; secondly, it will ensure transparency and overall efficiency of personnel training for the Armed Forces; secondly, to create a differentiated approach to the training of various branches of the Armed Forces of Ukraine, as is happening, for example, in Great Britain. The training of each level of military leaders takes place separately, taking into account the tasks that they need to perform in the process of service; thirdly, on the example of Great Britain, it is expedient to create a separate system of training instructors; fourthly, the Ukrainian legislator should pay special attention to the issue of material support of educational institutions, primary bases, etc., which train personnel for the Armed Forces; fifthly, to develop normative frameworks for international cooperation of the armed forces in the context of personnel training.

Key words: *foreign experience, NATO, Europe, personnel training, armed forces, implementation, Armed Forces.*

Постановка проблеми. Реформування армії України за стандартами НАТО – це процес, в результаті якого буде зростати боєздатність наших збройних сил, а з нею і обороноздатність всієї країни. Нині цей аргумент більш ніж вагомий, адже це потрібно насамперед нам, а не Альянсу. Загалом реформування ЗСУ за натовськими стандартами прискорить створення в Україні справжньої професійної армії та стане важливим превентивним заходом від повторного нападу з боку країни-агресора. Саме професійної, а не армії контрактників, яка протягом останніх восьми років будувалась в Україні та яку намагались подати як професійну [1, с.149-150]. З огляду на зазначене вище, важливим є вивчення позитивного досвіду Європейських країн – членів НАТО.

Стан дослідження. Проблема підготовки кадрів для збройних сил різних європейських держав неодноразово ставала предметом наукових досліджень багатьох фахівців. Зокрема, їй приділяли увагу: С.В. Белай, М.В. Корчагін, Н.С. Кучеренко, А.А. Каленський, А.М. Одеров, В.А. Присяжнюк, А.А. Пухтецька, С.А. Шворов, О.В. Яцино та багато інших. Втім, незважаючи на суттєвий теоретичний доробок, в науковій літературі відчувається брак комплексних досліджень, присвячених вивченню позитивного зарубіжного досвіду у відповідній сфері.

Саме тому метою статті є: обґрунтувати можливість запровадження досвіду Європейський держав щодо підготовки кадрів для збройних сил в українські реалії.

Виклад основного матеріалу. Почати наукове дослідження найбільш доцільно з аналізу досвіду Великобританії, яка займає одне із лідируючих місць серед країн НАТО в галузі розвитку збройних сил та адаптації їх до нових військово-політичних умов. Основні завдання британських ЗС: забезпечення безпеки метрополії і її заморських територій; розвиток військового співробітництва з різними державами з метою захисту національних інтересів і розширення зони впливу Великобританії (військова дипломатія); застосування у миротворчих і гуманітарних операціях; підготовка до участі в можливих регіональних конфліктах як у зоні відповідальності Альянсу, так і за її межами; ведення стратегічної розвідки [2]. Головним напрямом військового будівництва країни є формування експедиційних сил, здатних до перекидання і ведення бойових дій у різних регіонах світу. За заявою міністра оборони Ф. Хаммонда, сучасні британські сили повинні забезпечувати захист національних інтересів від основних джерел загрози безпеки, включаючи міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, а також виклики з боку держав з нестабільною внутрішньополітичною обстановкою [2].

Взагалі, збройні сили Великобританії складаються із трьох служб (або родів військ): 1) Британська армія; 2) Військово-морська служба (що включає Королівський флот (RN) та Королівську морську піхоту (RM)); і 3) Королівські ВПС (РАФ). Кожен із трьох родів військ складається як з офіцерів, так рядових солдат (RN), морських піхотинців (RM) та льотчики/льотчиць (RAF).

Основним джерелом комплектування ЗС кадровим офіцерським складом є військові навчальні заклади (коледжі). Крім того, частину кадрових офіцерів набирають із числа осіб, які закінчили цивільні ВНЗ і пройшли курси за обраним фахом у відповідних військових училищах або школах родів військ та служб [3, с.11-16]. Офіцери короткотермінової служби укладають контракти на термін до трьох років, маючи можливість після отримання дозволу відбірної комісії міністерства оборони подовжити його до восьми років. Кандидати в офіцери короткотермінової служби повинні пройти відбірну комісію міністерства оборони та курс підготовки за обраним фахом. Після двох років служби у ЗС вони мають право звернутися з проханням про переведення до кадрового складу [4].

Військова підготовка Великобританії проводиться у низці навчальних центрів по всій країні (відомі як оборонні навчальні заклади (DTE)). DTE, зазвичай, мають кілька центрів, розташованих у одному місці, і використовують модель Joint Force (Tri-Service) чи федеративну модель. Центр, в якому буде проводитись індивідуальне навчання, залежить від низки факторів, зокрема: вік; звання військового; місце подальшого проходження служби; стадія кар'єри військовослужбовця (первинна підготовка, підвищення кваліфікації, тощо).

Хоча розташування, склад і тривалість програм початкового навчання залежить від конкретного підрозділу, традиційно, виділяють наступні етапи (фази) підготовки майбутніх військовослужбовців:

- фаза 0: підготовка фахівців перед вступом на службу, що було передбачено реформою армії 2020 року (британська армія, 2013);

- фаза 1: початкова підготовка (перетворення цивільних новобранців у частково навчених військовослужбовців). Навчальні програми дотримуються загального військового плану (CMS), щоб забезпечити узгодженість у всіх напрямках. Цей етап, зазвичай, називають – «навчальний табір».

- фаза 2: Спеціалізована підготовка (також відома як спеціальна бойова та професійна підготовка, яка дає військовослужбовцям навички, знання та кваліфікацію, необхідні для їхньої конкретної роботи/ролі).

- фаза 2а: загальна підготовка фахівців (наприклад, підготовка бойових інженерів);

- фаза 3: Професійна підготовка (також відома як підготовка навчених солдатів та навчання без відриву від служби). Є сумішню професійної підготовки, просування по службі та спеціалізованих професійних та непрофесійних курсів.

Важливо в контексті представленої проблематики відзначити той факт, що у Великобританії суттєва увага приділяється питанню підготовки інструкторів, які здійснюють навчання майбутніх військових. Так, Міністерство оборони представило курс «Навчання інструкторів з оборони» (DTTT). Метою курсу DTTT є розвиток поведінкових навичок, необхідних інструкторам для забезпечення максимально ефективного та результативного навчання студентів. Вказаний курс призначений для інструкторів, які беруть участь у навчанні військовослужбовців на 1 та 2 етапах щоб переконатися, що вони належним чином підготовлені для виконання своїх обов'язків інструктора та куратора. Тож, у загальному вигляді підготовки інструкторів виглядає наступним чином: Фаза 1 (Початкова підготовка): Курс тренера захисту (DTTT). Фаза 2 (підготовка спеціалістів): курс підготовки інструкторів із оборони (DTTT). Фаза 3 (професійна підготовка): курс навчання за методами захисту (DIP). Інструктори, які пройшли курс консолідації PIT і DTTT (RTTT(O)), можуть викладати у навчальних закладах 1-ї та 2-ї фаз. Крім того, для британської армії вищезазначені курси були замінені програмою підготовки армійських інструкторів).

Для Німеччини є характерним традиційний підхід до комплектування командних кадрів офіцерами резерву [5; 6]. У бундесвері існують три основні напрями, що дають змогу поповнювати контингент офіцерів запасу: зарахування до резерву кадрових офіцерів та офіцерів-фахівців, які працюють за контрактом, перебувають на дійсній службі й не досягли межі відставного віку; підготовка офіцерів запасу із числа військовослужбовців, призваних на дійсну військову службу, а також тих, хто відслужив строкову службу й перебуває в запасі; підготовка офіцерів резерву із числа цивільних фахівців, які закінчили ВНЗ і мають загальну професійну підготовку, що відповідає певній військовій спеціальності (у цьому випадку офіцерські звання присвоюються під час проходження зборів у військових навчальних закладах бундесверу. Позавійськова підготовка у ЗС Німеччини відсутня, тому підготовка офіцерів-резервістів здійснюється переважно у військових частинах. Поza військами та військовими навчальними закладами проводяться лише громадські заходи й самостійна (індивідуальна) робота військовослужбовців запасу з підвищення кваліфікації, включно з навчанням у цивільних ВНЗ. Програми підготовки офіцерів запасу з числа фахівців, які закінчили цивільні ВНЗ, і кадрових офіцерів в училищах відрізняються переважно тим, що в іншому випадку пріоритет надано таким військовим дисциплінам, як тактика, озброєння та бойова техніка. Кадрового лейтенанта готують як командира, вихователя, наставника, а кандидата в офіцери запасу – тільки як командира. У разі підготовки офіцерів запасу з числа цивільного персоналу враховується загальна потреба бундесверу в таких фахівцях [5; 6].

Процес підготовки офіцерських кадрів з педагогічної діяльності у ВВНЗ Німеччини спрямований на набуття необхідного досвіду, який би сприяв формуванню у слухачів умінь аналізувати обстановку під час навчання і визначати власну поведінку згідно з концепцією “внутрішнього керівництва”. У сучасних умовах у ВВНЗ бундесверу організатори навчально-виховного процесу одностайні у тому, що об'єктом професійної підготовки офіцера має бути його майбутнє професійне поле діяльності, а поведінкові та суспільні дисципліни, зокрема педагогіка, повинні при цьому професійно мотивувати на користь служби у збройних силах. Тому вивченню цього предмета приділяється значна увага [7]. Отже, узагальнює Л.В. Олійник, програми підготовки кадрових офіцерів у ВВНЗ Німеччини спрямовані на те, щоб їх випускники могли бути командирами, вихователями і наставниками. Таким чином, у ВВНЗ Німеччини існує певна практика організації педагогічної підготовки: ключові проблеми педагогічної діяльності офіцерів у військах і підготовки до неї у ВВНЗ закріплені у спеціальній концепції “внутрішнього керівництва” – навчання і виховання військовослужбовців, а також підготовка офіцерського складу до виконання цих функцій визнаються пріоритетними цілями [8].

Обізнаність у сфері стратегічних комунікацій майбутніх офіцерів Бундесверу починається ще у військових навчальних закладах. Керівництво Бундесверу прийняло рішення про створення Академії інформації та комунікації (АІК). Академія існує в структурі як науково-освітній підрозділ і її рекомендації та розробки спрямовані, головним чином, на підтримку позитивного іміджу Бундесверу в суспільстві. В рамках Академії проводяться також різноманітні зустрічі для діалогу Бундесверу та суспільства. Конференції і семінари тривають від декількох годин до декілька днів і збирають тисячні аудиторії. Військові фахівці, які задіяні в цій роботі, організують семінари з питань безпеки. Працюють з молоддю і піклуються про створення позитивного іміджу військових в очах національного та міжнародного суспільства [8; 9]. Новим у роботі військовиків із спільнотою є проведення загальних занять з медіа підготовки зі студентами цивільних профільних вишів. До цієї роботи запрошуються члени федерального союзу вищої школи (BSH), що займаються дослідженням політики безпеки, різноманітні фахівці з питань національної та

міжнародної безпеки. Для участі в семінарах з політики безпеки, що проводяться в центрі управління Бундесверу, запрошуюються також і студенти. До складу цієї організації входять ще Гамбурзький військовий університет ім. Гельмута Шмідта та Мюнхенський університет Бундесверу. Отже така робота уможливила діалог між суб'єктами навчання та тими, хто створює безпеку. Керівництво Академії управління Бундесверу наголошує на необхідності переосмислення традиційних підходів до навчання у сфері комунікації, мотивуючи це необхідністю сучасної концепції стратегічної взаємодії та підвищення професійної компетенції [8; 9].

І остання країна, досвіду якої ми приділимо увагу в контексті підготовки кадрів для збройних сил, – Республіка Польща. Вступ Польщі до НАТО та ЄС систематизував її роботу у військовій сфері, ввівши принципи підготовки планів на десять років з можливістю введення необхідних оновлень кожні чотири роки. Стратегічний потенціал національної безпеки РП слугує реалізації національних інтересів задля забезпечення як захищеності держави, так і ефективної участі у зміцненні оборонних можливостей НАТО та ЄС [10]. Для досягнення стратегічних цілей в області безпеки РП необхідно організувати діяльність держави як єдиної системи, пристосованої протистояти не тільки зовнішнім військово-політичним загрозам, а йв інтегрованому вигляді будь-якій загрозі національній безпеці. Згідно зі Стратегією, основою цього потенціалу є система національної безпеки, яка складається з декількох елементів (підсистем): 1) підсистеми управління; 2) виконавчих підсистем; 3) підсистем забезпечення (соціальної та економічної) [10].

Сьогодні збройні сили Республіки Польща складаються з Сухопутних військ (Wojska Lądowe RP), Військово-морського флоту (Marynarka Wojenna RP), Військово-повітряних сил (Siły Powietrzne RP) та Сил спеціального призначення (Wojska Specjalne RP). Ще донедавна керівництво Польщі вважало, що для обороноздатності країни вистачить й 100-тисячного війська (у 2015 році армія налічувала 95 000). Сьогодні ж їхні збройні сили налічують 118 000 персоналу і ще 75 400 знаходяться у резерві [11].

Інфраструктура військово-навчальних об'єктів СВ РП включає в себе: унтер-офіцерську школу; навчальні центри сухопутних військ, артилерії, військ зв'язку та інформаційних систем, інженерних військ і військ РХБЗ, підготовки до зарубіжних місій, підготовки танкістів, підготовки снайперів і ПДВ, а також шість великих полігонів. У сухопутних військах продовжується проведення заходів, спрямованих на оптимізацію структури та дислокації з'єднань і частин, укрупнення військових гарнізонів та розміщення основних бойових підрозділів поруч з навчально-тренувальними базами і полігонами. Перспективними планами розвитку СВ РП передбачено реалізацію заходів щодо підвищення мобільності та оперативності дивізій СВ.

Система підготовки офіцерів тактичного рівня (далі-ТР) для ЗС Польщі, яка об'єктивно має найбільше спільних рис з СВО України, включає три основні складові [12]:

1. Підготовка військових фахівців у ВВНЗ: за військовими напрямками (спеціальностями) за ОКР бакалавра (переважно командного складу ТР); за військовими напрямками (спеціальностями) за ОКР магістра (переважно для підготовки офіцерів з технічних напрямів); за цивільними напрямками (військовими спеціальностями) за ОКР магістра (переважно для підготовки офіцерів з окремих технічних напрямів)

2. Послідовна підготовка військових фахівців спочатку у цивільному ВНЗ за ОКР бакалавра з подальшою підготовкою у ВВНЗ за військовими спеціальностями ОКР магістра для підготовки офіцерів, на посади, які вимагають наявність відповідного ОКР (аналог схеми підготовки офіцерів «4 роки студент, 1 рік курсант» в Україні). В основному, застосовується для підготовки офіцерів логістики, озброєння і військової техніки тощо).

3. Підготовка майбутніх військових фахівців у цивільних ВНЗ: за цивільними напрямками (спеціальностями) за ОКР бакалавра з проходженням навчальних курсів у офіцерських школах (центрах); за цивільними напрямками (спеціальностями) за ОКР магістра (переважно для підготовки офіцерів з технічних напрямів) з подальшим проходженням офіцерських курсів у ВВНЗ (стокується вузької групи спеціальностей – право, військові лікарі, фармакологія, теологія тощо) [12].

У своєму науковому дослідженні О.Б. Черних відмічає, що за оцінкою польських фахівців, існуюча система військової освіти Польщі має ряд переваг, а саме: дозволяє, у разі необхідності, створити значний кадровий потенціал для збройних сил; забезпечує потреби у сфері підготовки військовослужбовців для проходження професійної військової служби та удосконалення професійної підготовки офіцерських кадрів; має значний науковий потенціал у сфері військової техніки і національної безпеки; має значний матеріально-технічний потенціал (інфраструктура, забезпечення лабораторій); існує можливість отримання фінансових ресурсів на утримання військових навчальних закладів за межами міністерства оборони [16]. В той же час, продовжує О.Б. Черних,

польські експерти відмічають низку недоліків такої системи, зокрема: значна перевага у чисельності цивільних студентів над чисельністю військових курсантів (слухачів), які навчаються у ВВНЗ; розвиток комерційної освіти без виконання вимог правових актів; значне зростання адміністративного складу ВВНЗ; провал програми пошуку офіцерських кадрів серед випускників цивільних ВНЗ; відсутня чітка концепція використання у збройних силах наукового потенціалу цивільних вищих навчальних закладів; недостатній рівень інвестицій з боку міністерства оборони РП в розвиток системи військової освіти; система удосконалення професійної підготовки офіцерів вимагає змін у зв'язку з надмірним обтяженням тих, хто навчається, і необірунтованою довготривалістю деяких форм навчання; система підготовки офіцерських кадрів практично не використовує набутий у закордонних місіях досвід; недостатньо організована координація програм підготовки кадрів між окремими військовими навчальними закладами [16].

Висновки. Тож, підбиваючи підсумок представленого наукового дослідження слід узагальнити, що незважаючи на те, що всі окреслені нами країни є членами НАТО, втім підготовка кадрів для збройних сил в цих державах має свої особливості. Тож, серед позитивних моментів, які слід використати вітчизняному законодавцю в процесі підготовки кадрів для Збройних сил України, слід виділити наступні: по-перше, вбачається доцільним уніфікувати законодавство про підготовку військовослужбовців, що: по-перше, зробить його більш зрозумілим та простішим для сприйняття; по-друге, забезпечить прозорість та загальну ефективність підготовки кадрів для ЗСУ; по-друге, створити диференційований підхід до підготовки різних ланок керівників ЗСУ, як це, наприклад, відбувається у Великобританії. Підготовка кожного рівня військових керівників відбувається окремо, з урахуванням завдань, які їм необхідно виконувати в процесі служби; по-третє, на прикладі Великобританії доцільно створити окрему систему підготовки інструкторів; по-четверте, окрему увагу українському законодавцю слід приділити питанню матеріального забезпечення закладів освіти, начальних баз, тощо, які здійснюють підготовку кадрів для ЗСУ; по-п'яте розробити нормативні основи для міжнародної взаємодії збройних сил в контексті підготовки кадрів.

Список використаних джерел

1. Романенко Є. О. Реформування Збройних Сил України за стандартами НАТО. *Публічне урядування*. 2016. № 3. С. 142–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pubm_2016_3_15.
2. Стан та перспективи розвитку збройних сил Великої Британії / URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/stan-ta-perspektyvy-rozvytku-zbrojnyh-syl-velykoyi-brytaniyi/>
3. Бровкин В. Подготовка военнослужащих Великобритании. *Зарубежное военное обозрение*. 2005. № 1. С. 11–16.
4. Богунов С., Черних Ю. Основи організації та функціонування системи військової освіти Великобританії – аналітичний огляд. *Військова освіта*. 2017. № 2. С. 35-48
5. Нецадим М.І. Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика: [монографія]. К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2003. 852 с
6. Скворок І. М. Підготовка офіцерів запасу в зарубіжних країнах. *Військова освіта*. 2013. № 1. С. 207–216. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vios_2013_1_26.pdf
7. Олійник Л. В. Використання досвіду армій провідних країн світу в удосконаленні системи професійної підготовки військових фахівців. Проблеми навчання та підготовки кадрів. Честь і закон № 1/2011, С.50-54
8. Zoller G. Kommunikation und Kooperation zwischen ausgewählten Organisationen der Behörden und Organisationen mit Sicherheitsaufgaben bei größeren Einsatzlagen – Erfolgskritische Faktoren des Prozessmanagements. URL: <http://nbn-resolving.de/urn/resolv>
9. Конаржевська В.І. Досвід збройних сил Німеччини у підготовці майбутніх офіцерів до здійснення стратегічних комунікацій. *Педагогіка та психологія*. 2018. Вип. 60. С. 186-196.
10. Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej polskiej 2014. Warszawa. 2014. 57 s. URL: <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>
11. Армія Польщі: чисельність і військові видатки суттєво збільшуються... офіційний веб-сайт «Армія-INFORM» URL: <https://armyinform.com.ua/2020/06/01/armiya-polshhi-chyselnisti-vijskovy-vydatky-suttyevo-zbilshuyutsya>
12. Толук І., Супрунов Ю. Особливості підготовки військових фахівців тактичного рівня у ВВНЗ США та окремих країн НАТО. *Військова освіта*, 2018, 37 (1), С.259-271
13. Черних О. Б., Мітягін О. О., Черних Ю. О. Аналіз сучасного стану системи військової освіти республіки Польща: досвід для України. *Військова освіта*. 2017. № 1. С. 200-208